

Semiotické základy teórie významu podľa Ch. S. Peirca a Ch. W. Morrisa

Semiotic Foundations of the Theory of Meaning by CH. S. Peirce and CH. W. Morris

Marek Mikušiak

Katedra slovenského jazyka a literatúry, Pedagogická fakulta, Trnavská univerzita v Trnave

Abstract: The basic notions of semiotics have been often mistakenly defined in linguistics. The aim of the paper is to clarify some crucial concepts such as an interpretant, unlimited semiosis, and other related terms. The first part of the paper deals with Peirce's semiotic model. The second part focuses on the behaviouristic model designed by Ch. W. Morris. The models are presented as semiotic foundations of the theory of meaning, especially with regard to the signs expressing general concepts. Finally, the behaviouristic theory of signs is criticized for establishing unnecessary conceptual restrictions on the theory of meaning.

Keywords: Semiotics, Charles S. Peirce, Charles W. Morris, Unlimited Semiosis, Sign, Interpretant.

1 Úvod

Semiotika ako náuka o znakoch poskytuje lingvistike pojmové inštrumentárium, ktoré možno využiť pri analýze syntaktických, sémantických či pragmatických aspektov textu. V rámci všeobecnej lingvistiky sa preto teória jazyka zvyčajne zakladá práve na semiotických východiskách. V predkladanom článku tieto východiská stručne objasním s cieľom odstrániť dezinterpretácie, príp. nejasnosti, ktoré sa v lingvistických výkladoch často objavujú. J. Černý (1996, s. 419) napríklad vykladá Peircov pojem interpretant ako synonymum pojmu interpret, čo je vážna terminologická chyba. Problematický je aj výklad J. Dolníka, ktorý pojem interpretant vykladá nasledovne: „Interpretant je efekt, ktorý znak vyvoláva vo vedomí interpreta. Znak vytvára vo vedomí ekvivalentný alebo aj rozvinutejší znak, čiže interpretant, ktorý Peirce príležitostne nazýva aj význam“ (Dolník, 2013, s. 25). Problém takéhoto výkladu spočíva v konceptuálnej nivelizácii rozdielu medzi základnými zložkami Peircovej semiotickej triády. Rovnica „znak = interpretant“, ktorú uplatňuje Dolník, u Peirca neplatí absolútne, ale iba v kontexte tzv. neohraničenej semiózy. Súčasťou Peircovej semiotiky nie je ani rovnica interpretant = dispozícia, ako to vo svojej učebnici

naznačuje F. Čermák (2001, s. 24). Pojem dispozícií uplatnený v rámci výkladu významu znaku totiž nachádzame až v behavioristickej koncepcii Ch. Morrisa, ktorá je predmetom záujmu v druhej časti tohto článku. Ako ukážem v závere príspevku, behavioristicky chápané dispozície predstavujú koncepčný problém Morrisovej semiotickej paradigmy.

2 Ch. S. Peirce

Pozrime sa teraz bližšie na paradigmatické tézy teórie znaku, ktoré sformuloval americký pragmatista a zakladateľ modernej semiotiky Charles Sanders Peirce. Kým vplyvný švajčiarsky lingvista Ferdinand de Saussure vysvetľoval jazykový znak ako arbitrárne spojenie akustického obrazu a pojmu, t. j. označujúceho a označovaného (1996, s. 95 – 97), Peirce predložil alternatívnu koncepciu, kde jednak neuvažuje výlučne o jazykových znakoch a kde znak funguje zásadne odlišným spôsobom ako prvý člen neredukovateľnej triády:

„Znak, prípadne Representamen, je nejaké Prvé, ktoré stojí v takom triadickom vzťahu k nejakému Druhému ako svojmu Objektu, že má schopnosť určiť nejaké Tretie, nazývané jeho Interpretant, predpokladajúc ten istý triadický vzťah k danému Objektu, v akom sa k Objektu vzťahuje znak sám. Tento triadický vzťah je pôvodný, to znamená, že jeho tri členy sú spojené takým spôsobom, ktorý nie je možné vyjadriť žiadnou sústavou dyadických vzťahov.“ (CP, §2.274)

Na objasnenie uvedenej definície treba dodať, že objekt znaku podľa Peirca poznáme odinakial' než zo znaku samotného (postštrukturalistická téza „všetko je text“ teda podľa Peirca neplatí) a interpretant je znakom vyvolaný mentálny efekt (CP, §1.564). Semiotické aspekty Peirce vysvetľoval pomocou rozličných konceptuálnych triád (napr. Prvé – Druhé – Tretie; dedukcia – indukcia – abdukcia; znak – interpretant – objekt; ...), v lingvistiky sa však napokon uchytila hlavne jeho základná znaková typológia: ikon – index – symbol. Ikon je znak, ktorý zastupuje objekt na základe podobnosti; napríklad geografická mapa. Index je znak, ktorý s tým, čo zastupuje, fakticky súvisí, odkazuje teda vždy na individuálny objekt; napríklad tieň osoby odkazuje na danú osobu. Napokon symbol je konvenčný znak; napríklad slovo „doska“.

Podľa Peirca môže byť povedzme symbol zároveň aj ikonom, uvedená klasifikácia teda slúži predovšetkým na zachytenie možných funkcií znakov. Aktiváciu znakovkej funkcie nazývame semióza. Porozumieť ľubovoľnému textu ako komplexnému znaku znamená zistiť, ako sa správa v procese semiózy. Z hľadiska teórie interpretácie textu púta pozornosť predovšetkým Peircovo presvedčenie, že semióza je v podstate neohraničená: znaky môžu generovať ďalšie znaky, tie môžu generovať ďalšie znaky atď. až do nekonečna. Ako už možno tušiť, vzhľadom na vysvetlenie procesu semiózy a napokon aj jadra Peircovej teórie znaku sa javí ako kľúčový pojem interpretant.

Doposiaľ bolo povedané, že interpretant je mentálny efekt vyvolaný znakom referujúcim na nejaký objekt. Spresniť toto vymedzenie nie je jednoduché, pretože Peirce interpretant definuje na rozličných miestach rôznymi spôsobmi a v konečnom dôsledku, po zvážení a porovnaní toho, čo Peirce ponúka, sa pojem interpretant javí prinajmenšom dvojznačný – na jednej strane ide o znakom vyvolaný efekt v mysli interpreta (mohli by sme

tu hovoriť o intuitívnom porozumení ako tendencii náležite reagovať na ten-ktorý znak), na strane druhej ide však aj o množinu definičných vlastností (pozri Morris, 1948, s. 126; Eco, 2009, s. 88). Tieto na prvý pohľad rozdielne charakteristiky sú integrálnou súčasťou teórie neohraničenej semiózy. Prvú z nich treba chápať ako temporálnu (má blízko k psychologickému aj behavioristickému poňatiu významu), zatiaľ čo druhú ako formálnu (má blízko k logickosémantickému poňatiu významu) (Deledalle, 2000, s. 43). Snaha zachovať komplexnosť semiotického modelu napokon Peirca viedla o. i. k zavedeniu komplikovanej typológie interpretantov (1. bezprostredný, dynamický, finálny; 2. emocionálny, energetický, logický), pre jednoduchosť výkladu ju však v tomto článku zanedbám a pozornosť upriamim predovšetkým na povahu interpretantu konvenčného znaku (vyššie definovaného ako symbol).

Aj keď som už uviedol Peircovu všeobecnú definíciu znaku, na tomto mieste je potrebné pripomenúť si taktiež jej jednoduchší variant: „Znak, prípadne representamen, je niečo, čo pre niekoho zastupuje niečo iné z nejakého hľadiska alebo v nejakej funkcii“ (CP, §2.228). Fráza „z nejakého hľadiska“ tu nepriamo odkazuje na množinu definičných vlastností. Znak podľa Peirca zastupuje niečo iné vždy vzhľadom na určitú ideu, ktorá reprezentuje „vybrané“ vlastnosti objektu. Uvažujúc o tejto „idei“ používal Peirce spočiatku termín *ground*, neskôr však začal používať predovšetkým termín *interpretant*. Podľa Peirca je interpretant mentálna idea vymedzená v mysli individua (*interpreta*), ktorá je tým, čo interpret chápe, keď hovorí o určitom objekte z určitého uhla pohľadu. Keďže táto idea sa môže sama stať predmetom nášho myslenia, môžeme ju pokladať za mentálny znak, predpokladajúc inú ideu, nový interpretant, a teda novú triádu produkujúcu novú triádu až do nekonečna. Myšlienka neohraničenej semiózy teda vychádza z chápania interpretantu ako mentálneho znaku. A. Potts túto myšlienku parafrázuje takto:

„Znaky, len čo sú interpretované ako znaky, generujú ďalšie znaky, a neexistuje prirodzená hranica, ktorá by určovala, ako dlho môže tento proces pokračovať“ (Potts, 2003, s. 22).

Podľa Peirca sa v procese semiózy interpretant stáva (*becoming*) znakom (CP, §2.303), keďže však znakom je iba to, čo nejaký interpret ako znak chápe, interpretant sa môže stať znakom až vtedy, ak je ako znak interpretovaný. Na tento aspekt Potts akoby pozabudol, a práve preto nemôžeme jeho parafrázu pokladať za presnú. Interpretovať ľubovoľný jazykový prejav znamená porozumieť znakom, ktoré generujú nové znaky iba za určitých okolností. Interpretácia interpretácie je vždy možná, ale nie je nevyhnutná; o jazykovom prejave môžeme oprávnene povedať, že mu rozumieme, aj bez druhorádovej interpretácie.

Hoci sa Peirce ako filozofický pragmatista vymedzoval voči psychologickým vysvetleniam semiózy (pozri Dewey, 1949), jeho projekt semiotiky nemožno pokladať za behavioristický, nepokladal totiž za potrebné vyvarovať sa psychologických pojmov (mentálny znak, kognícia a pod.), pokiaľ s nimi narábame korektne. Okrem toho Peircova analýza symbolov spočíva v objasnení znakovej funkcie ako založenej na pravidle (CP, §2.292), zákone (CP, §2.293) či na prirodzenom alebo konvenčnom zvyku (CP, §2.307), zatiaľ čo behaviorizmus sa v konečnom dôsledku odvoláva len na peircovské prirodzené zvyky (*natural*

habits). Ako uvidíme v závere tohto príspevku, behavioristické poňatie semiózy naráža na určité konceptuálne problémy, už teraz by však malo byť zrejmé, že kritiku behaviorizmu nemožno priamočiaro vzťahovať na Peircov systém. Z nášho pohľadu teda zostáva kľúčovým problémom tohto systému predovšetkým nejednoznačné poňatie interpretantu, resp. všeobecne laxné narábanie s terminológiou.

3 Ch. W. Morris

Na spomínanú nejednoznačnosť Peircovho termínu interpretant upozornil medzi prvými americký filozof a semiotik Charles W. Morris. Vo vlastnej verzii teórie znaku sa Morris s týmto problémom vyrovnal zavedením nového pojmu significatum (pozri nižšie). Morris vlastnú verziu teórie znaku nikdy nepokladal za dôkladné rozvinutie Peircovej filozofie, zároveň však odmietal kritiku J. Deweyho (1949), podľa ktorého v knihe *Sign, Language and Behavior* prevrátil teóriu Peirca naruby. Morris na Deweyho kritické pripomienky reagoval ako na terminologický problém.

V skutočnosti bol však spor Morrisa s Deweym komplikovanejší, pretože premýšľali v odlišných paradigmách. Holistický koncept Deweyho naráža na Morrisove zdôraznenie individua, na zvrchovaného interpreta bez sociálnych väzieb, ktorého Dewey pokladá za ilúziu. Pre Morrisa je však táto „ilúzia“ prinajmenšom užitočnou idealizáciou. Na jej základe možno napríklad jednoznačnejšie objasniť proces semiózy – interpret je totiž podľa Morrisa taký organizmus, ktorý rozpoznáva znak ako znak, pričom efekt vyvolaný určitým znakom už nie je znakom, ale „tendenciou konkrétnej osoby konať určitým spôsobom za istých okolností“ (Morris, 1948, s. 127). Alebo ako píše v *Signs, Language and Behavior*: „Interpretant je dispozícia interpreta reagovať na znak určitým vzorcom správania“ (Morris, 1971b, s. 363). Morrisov interpretant teda nemôže byť znak, aspoň nie bezprostredne. Kým podľa Deweyho interpretácie Peirca sa interpretant skladá zo znakov, Morris konštatuje, že zo znakov sa neskladá interpretant, ale significatum, t. j. súbor podmienok denotácie znaku (Morris, 1948, s. 126; pozri taktiež Morris, 1971b, s. 366). Significatum by teda mohlo byť ekvivalentom Peircovho groundu, pokiaľ by Peirce termíny ground a interpretant zreteľnejšie rozlíšil.

Vo všeobecnosti možno Morrisov koncept semiotiky rozvíjaný v *Sign, Language and Behavior* charakterizovať ako behavioristický. Vlastnú koncepciu behaviorizmu Morris odôvodnil snahou precizovať terminológiu všeobecnej teórie znakov (Morris, 1971b, s. 103). Prvou dôležitou prácou na ceste k tomuto cieľu bol text *Foundations of the Theory of Signs*. Práve tu sa Morris takpovediac prihlásil k semiotike peircovského typu. Vo *Foundations* však Peirca nereprodukuje, skôr sa zdá, akoby uskutočnil reduktívnu rekonštrukciu Peircovej semiotiky bez metafyzických kategórií (Prvé, Druhé, Tretie). Zároveň tu načrtáva ambiciózný projekt unifikácie vied, ktorý sa má realizovať práve na báze semiotických výskumov.

Z hľadiska teórie významu sú Morrisove *Foundations* zaujímavé tým, že sa tu jasnejšie než u Peirca zdôrazňuje rola interpreta znaku. Znak na tomto mieste Morris definuje nasledovne: „Z je znakom D [designátu] pre I [interpreta] do tej miery, do akej I berie ohľad

na D v dôsledku prítomnosti Z“ (1971a, s. 19). Podľa Morrisa sa designátum líši v závislosti od interpretov, t. j. podľa toho, na čo interpreti reagujúci na znakové vehikulum berú ohľad. Zvratom „brať ohľad na D“ Morris v prvom priblížení vysvetľuje povahu interpretantu, neskôr však ponúkne behavioristickú interpretáciu (pozri nižšie). Na základe povedaného v každom prípade platí, že znaky vzťahujúce sa na jeden objekt nemusia mať rovnaké designátum. To, k čomu sa znaky v tomto prípade vzťahujú, je denotát daných znakov, ktorý podľa Morrisa nie je nevyhnutnou podmienkou fungujúceho znaku. Inak povedané, znak musí mať svoje designátum, ale nemusí sa vzťahovať na jestvujúci objekt, t. j. na denotát vyhovujúci designácii. Morris načrtnutú teóriu znaku ďalej rozvíja vyčlenením troch rôznych, ale nie celkom oddelených úrovní semiózy: syntaktiky, sémantiky a pragmatiky. Syntaktika skúma vzťahy medzi znakmi a podmienky ich spájania, ktoré sú dané syntaktickými pravidlami; pre sémantiku je rozhodujúce určenie sémantického pravidla, čiže podmienok používania znaku na denotáciu určitého objektu; a pragmatika má za cieľ zachytiť pragmatické pravidlá, vďaka ktorým interpret rozpoznáva znak ako znak. Formulovať syntaktické alebo sémantické pravidlá podľa Morrisa znamená opísať zvyky používania znakov u skutočných používateľov. Syntaktické aj sémantické pravidlá sú teda určité spôsoby správania sa, ktoré sú predmetom pragmatickej analýzy. Morris túto ideu ilustruje na vzťahu sémantiky a pragmatiky: „Korelátom sémantického pravidla v pragmatickej dimenzii je zvyk interpreta používať určité znakové vehikulum za určitých okolností a naopak, na základe použitia znaku očakávať, že nastal taký a taký prípad“ (ibid., s. 45). V nadväznosti na takto zúženú problematiku možno povedať, že vyššie spomínané pragmatické pravidlá udávajú podmienky, za ktorých bude interpret na základe nejakého znakového vehikula konať v súlade so zvykom opísaným v príslušnom sémantickom pravidle. Podobne sa majú pragmatické pravidlá k syntaktike. Vo všeobecnosti možno povedať, že pragmatické pravidlá udávajú podmienky, t. j. vymedzujú situáciu (kontext) typickú pre určitý spôsob používania a interpretácie znakov.

V nadväznosti na predchádzajúce vymedzenia formuluje Morris základné východisko semiotickej verzie teórie jazyka: „Jazyk, v plnom semiotickom zmysle tohto termínu, je akákoľvek intersubjektívna množina znakových vehikul, ktorých používanie je určené syntaktickými, sémantickými a pragmatickými pravidlami“ (ibid., s. 48). Z toho podľa Morrisa plynie záver, že rozumieť jazyku znamená ovládať pravidlá používania znakov daného jazyka. A tu už Morris jednoducho nemohol mlčať o pojme významu, ktorému sa inak vo Foundations pomerne úspešne vyhýbal. Pretože rozumieť určitému jazyku podľa tradičnej predstavy znamená poznať význam slov, slovných spojení, viet, idiómov..., slovom, poznať význam znakov daného jazyka. Morris v súvislosti s otázkou významu poznamenáva, že ide o semiotický pojem; to znamená, že významy neexistujú tak, ako existujú stromy či stoličky, existujú ako funkcie procesu semiózy: „... význam znaku možno úplne špecifikovať zistením pravidiel jeho používania“ (...) (ibid., s. 59).

Ako vidieť, najvšeobecnejším rámcom analýzy významu jazykových znakov je pragmatická rovina semiózy. Centrálnymi pojmami pragmatiky sú pojmy kontext, interpret, zvyk a pravidlo. Ako už bolo spomenuté, pragmatika hľadá pragmatické pravidlá, ktoré určujú

podmienky, kontextuálne okolnosti náležitého použitia znakov. Z organizmu sa stáva interpret, keď určitú situáciu rozpoznáva ako znakovú situáciu. Ak hovoríme o pragmatických pravidlách, tak hovoríme o tom, že organizmus, ktorý tieto pravidlá ovláda, je v určitých situáciách navyknutý registrovať určité znaky.

V tejto súvislosti je potrebné upozorniť na sémantickú väzbu medzi pravidlami a zvykmi, ktorú Morris implicitne ustanovil. Ako už bolo spomenuté, Morris otázku významu znaku spája s otázkou pravidiel použitia znaku, pričom v rámci preferovaného behavioristického prístupu pravidlá použitia interpretuje ako určité zvyky. Teoretici, ktorí zastávajú skôr mentalistické filozofické pozície, pojem pravidla už ďalej „neprekladajú“. Napríklad J. Searle píše:

„Vytváranie určitého exemplára vety za určitých podmienok je ilokučným aktom a iokučný akt je minimálna jednotka jazykovej komunikácie. ... Uskutočňovať ilokučné akty znamená zapojiť sa do formy správania usmerňovaného pravidlami“ (1992, s. 180–181).

Ide o typický príklad koncepcie jazyka založenej na pojme pravidla, ktorý tu figuruje ako primitívny. Searle, podobne ako mnohí iní filozofi, pravidlá „neprekladá“, nepokúša sa redukovat' ich na niečo iné. Základným problémom Morrisovej behavioristickej koncepcie je práve snaha vysvetliť pravidlá ako dispozície či zvyky. Pokiaľ tu hovoríme o dispozíciách či zvykoch vytvorených klasickým podmieňovaním, na Morrisovu teóriu znaku možno vzťahovať všeobecnú kritiku behaviorizmu, ako ju svojho času predložil N. Chomsky (1959). Z nášho pohľadu je však postačujúce poukázať na to, že Morrisova rovnica „pravidlo = zvyk/dispozícia“ jednoducho neplatí. Po prvé, riadiť sa pravidlom znamená konať s ohľadom na to, čo je v danej situácii správne, zatiaľ čo konanie zo zvyku je dôsledkom fungovania určitého kognitívneho automatizmu. Ak chápeme zvyk ako automatizmus, ako vonkajším podnetom stimulovaný biologický sled reakcií, tak je zrejmé, že zvyk v tomto zmysle nemožno dodržiavať. Práve preto nemožno pravidlo redukovat' na zvyk. Pravdaže, ide o konceptuálnu reštrikciu; medzi inými nás na ňu upozornil aj R. Rhees:

„Pravidlo je niečo, čo dodržiavame. Práve vďaka tomu môžeme vedieť, o čom hovoríme. Keď ste sa naučili používať určitý výraz, nenaučili ste sa len správať ako iní, naučili ste sa niečo povedať. To nie je o správaní sa nejakým konkrétnym spôsobom. ‚Toto je červené‘ neznamená ‚Každý to nazýva červeným.‘ Ak by tu išlo len o to, nič by nemalo význam“ (1954, s. 78).

4 Záver

Na základe komparatívnej analýzy dvoch historicky významných semiotických koncepcií sme dospeli k záveru, že semióza ako aktivácia znakovkej funkcie je neohraničená len potenciálne a že znak môže mať význam aj bez toho, aby boli pravidlá použitia daného znaku sformulované, zachytené inými znakmi (povedzme mentálnymi). Porozumenie znaku teda nepredpokladá rozpoznanie explicitnej formulácie pravidla ovládajúceho daný znak, porozumieť znaku znamená osvojiť si pravidlo jeho náležitého použitia. Avšak behavio-

ristické vysvetlenie pravidiel použitia znakov ako zvykov vytvorených na základe kognitívnych automatizmov, resp. ako dispozícií používať znaky určitým spôsobom za určitých okolností naráža na konceptuálne obmedzenia, v dôsledku ktorých sa Morrisov behaviorizmus javí neudržateľný. Semiotika tak môže všeobecnej lingvistike poskytnúť konceptuálne základy iba v prípade, ak sa vzdá redukcionistických ambícií behaviorizmu, a teda aj explikácie významu ako dispozície.

*Táto štúdia vznikla s podporou grantu Trnavskej univerzity
v Trnave č. 4/TU/2017 Poznávanie jazyka.*

Literatúra

1. Čermák, František. 2001. Jazyk a jazykověda. Praha : Karolinum. ISBN 80-246-0154-0.
2. Černý, Jiří. 1996. Dějiny lingvistiky. Olomouc : Votobia. ISBN 80-85885-96-4.
3. Deledalle, Gérard. 2000. Charles S. Peirce's Philosophy of Signs (Essays in comparative semiotics). Bloomington and Indianapolis : Indiana University Press. ISBN 0-253-33736-4.
4. Dewey, John. 1946. Peirce's Theory of Linguistic Signs, Thought, and Meaning. In The Journal of Philosophy. Roč. 43, č. 4, s. 85-95.
5. Dolník, Juraj. 2013. Všeobecná jazykoveda: opis a vysvetľovanie jazyka (2. vyd.). Bratislava : Veda. ISBN 978-80-224-1201-8.
6. Eco, Umberto. 2009. Teórie sémiotiky. Argo : Praha. ISBN 978-80-257-0157-7.
7. Chomsky, Noam. 1959. A review of B. F. Skinner's Verbal Behavior. In Language. Roč. 35, č. 1, s. 26-58.
8. Morris, Charles. 1971a. Foundations of the Theory of Signs. In Writings on the General Theory of Signs. The Hague : Mouton. S. 17-71. ISBN 978-90-279-1919-9.
9. Morris, Charles. 1948. Signs about signs about signs. In Philosophy and Phenomenological Research. Roč. 9, č. 1, s. 115-133.
10. Morris, Charles. 1971b. Signs, Language and Behavior. In Writings on the General Theory of Signs. The Hague : Mouton. S. 75-397. ISBN 978-90-279-1919-9.
11. Peirce, Charles Sanders. 1994. The collected papers of Charles Sanders Peirce [CP]. Charlottesville, Va. : Intalex. ISBN 9781570851858.
12. Potts, Alex. 2003. Sign. In Nelson R. S. – Schiff R., eds. Critical terms for art history. 2. vyd. Chicago : The University of Chicago Press. S. 20-34. ISBN 9781849723527.
13. Rhees, Rush. 1954. Can there be a private language? In Proceedings of the Aristotelian Society, Supplementary Volumes, Roč. 28, s. 77-94.
14. Saussure, Ferdinand de. 1996. Kurz obecné lingvistiky. Praha : Academia. ISBN 80-200-0560-9.
15. Searle, John. 1992. Čo je rečový akt? In Oravcová, Marianna, ed. Filozofia prirodzeného jazyka. Bratislava : Archa. S. 180-194. ISBN 80-7115-044-4.

Kontakt

Mgr. Marek Mikušiak, PhD.

Katedra slovenského jazyka a literatúry
Pedagogická fakulta Trnavskej univerzity v Trnave
Priemyselná 4, P. O. BOX 9, 918 43 Trnava
marek.mikusiak@truni.sk